

dr. sc. Vladimir Huzjan
Zavod HAZU u Varaždinu
vhuzjan@hazu.hr

dr. sc. Goran Benko, dr. med.
Opća bolnica Varaždin
goran.benko@gmail.com

ŠPANJOLSKA GRIPA I DRUGI UZROCI SMRTI U VARAŽDINU OD 1918. DO 1920. GODINE

U ovome radu autori istražuju u kojoj je mjeri *španjolska gripa* utjecala na broj smrtnih slučajeva u Varaždinu od 1918. do 1920. te koji su bili ostali uzroci smrti u promatranom razdoblju. Za istraživanje su proučene matične knjige umrlih: *Občleniti grobovi (28. VI. 1917.-31. III. 1919.)*, *Knjiga mrtvacah občleniti grobovi III (1879) 1903 – 1918* te *Knjiga mrtvacah obiteljskih grobnica (1902-1919)* koje se čuvaju u Državnom arhivu u Varaždinu. Uz ove proučen je i *Grobni očevidnik (1919-1939.)* koji se čuva u gradskoj komunalnoj tvrtki Parkovi d. d.¹ U tim knjigama upisane su sve preminule osobe koje su pokopane na varaždinskom groblju u navedenom trogodišnjem razdoblju. Uz njihov identitet, zanimanje, dob, mjesto rođenja, bračno stanje i vrijeme pokopa, naveden je i uzrok smrti. Proučene su tri godine – od početka 1918. do kraja 1920. godine, vrijeme kada se *španjolska gripa* pojavila i nestala iz Varaždina. Za proučavanje svih uzroka smrti u navedenom razdoblju autori su obradili 1.435 pojedinačnih upisa. Rezultati istraživanja pokazali su da je u Varaždinu od gripe umrla 121 osoba (najviše 1918. – 114 osoba, a mjesec u kojem se najviše umiralo bio je listopad). U sljedećim godinama broj umrlih od *španjolske gripe* je opao i zaraza je nestala - 1919. umrle su četiri osobe, a 1920. tri osobe.

Ključne riječi: *španjolska gripa*, Varaždin, 1918., 1919., 1920., epidemija, smrtnost.

1. Uvod uz historiografski osvrt

Istraživanje smrtnosti zapravo je pisanje o intimi ljudi, a 20. stoljeće ostavilo je dovoljno podataka o umrlima da se na temelju njih rekonstruiraju detalji njihova života. Ti podaci dopuštaju i usporedbe, a ovakav tip istraživanja dio je (proučavanja) povijesti svakodnevice. U tom smislu, podaci o smrtnosti mogu govoriti i o kvaliteti života, zdravlja, prehrane, epidemijama, a u rijetkim slučajevima i o masovnim pomorima.

Što se tiče Varaždina, do sada se o temi smrtnosti u gradu tijekom 20. stoljeća bavio Vladimir Huzjan u više znanstvenih radova. U radu "O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon *Velikog rata*" autor je obradio

¹ Autori zahvaljuju Sanji Županić, prof. na prijevodu rada na engleski jezik. Također, zahvaljuju i osoblju Državnog arhiva u Varaždinu i komunalnoj tvrtki Parkovi d. d. na pomoći pri istraživanju.

podatke o zarobljenim, ranjenim i umrlim vojnicima i civilima smještenim u Varaždinu 1914. i 1915. te o poslijeratnom odnosu Grada Varaždina prema ratnim invalidima te uređenju *Ratničkog odjela* gradskog groblja.² U *Prilozima* je po prvi puta objavljen popis više stotina stranih vojnika: Rusa, Talijana, Nijemaca, Čeha, Poljaka, Austrijanaca i Mađara žrtava *Velikog rata* pokopanih na groblju. U povodu obilježavanja 100. obljetnice završetka I. svjetskog rata, u studenome 2018. postavljena je prigodna spomen ploča. U sljedećem radu V. Huzjana pod nazivom "Vojne žrtve *Velikog rata* i poraća pokopane na varaždinskom groblju (1914.-1919.)" autor dopunjava ranije istraživanje te po prvi puta objavljuje popis stradalih vojnika žrtava *Velikog rata* rođenih na području današnje Austrije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije i Srbije.³ Istraživanjem je utvrđeno da je ukupan broj vojnika žrtava *Velikog rata* pokopanih na *Ratničkom odjelu* gradskog groblja u Varaždinu bio veći od četiri stotine. Zatim u monografiji *Varaždin i vojska u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)* isti autor je u prilozima objavio *Popis preminulih vojnika pokopanih na gradskom groblju (1918.-1941.)*.⁴ Radi se o 208 pokopanih vojnika uglavnom vojske Kraljevine SHS/ Jugoslavije čiji nam je identitet također poznat. Na kraju treba spomenuti i koautorski rad pod nazivom: "O pokopanim vojnicima *Sila osovine* na varaždinskom groblju. U povodu 70. obljetnice završetka II. svjetskog rata".⁵ U ovome radu V. Huzjan i Jasmin Medved obradili su podatke iz *Grobnog očevidnika* o pokopanim vojnicima *Sila osovine* na varaždinskom groblju od 1941. do 1947. godine. Kao i u ranijim radovima, u prilogu je tablica s popisom 455 pokopanih vojnika. Ovdje treba napomenuti da je po završetku Drugog svjetskog rata pobjednička vojska prekopala, preorala i uništila grobove ratnih neprijatelja. Do danas se sačuvalo svega 10-ak grobova njemačkih ratnih zarobljenika koji su u Varaždinu umrli do 1947. godine.

No, koji su bili poticaji za pisanje ovog rada? Nedavna epidemija COVID-19 virusa i uvedene zaštitne mjere u svrhu sprječavanja daljnjeg širenja u Republici Hrvatskoj, potakla je autore na istraživanje sličnih događaja u varaždinskoj prošlosti. Iako su povjesničari sa zanimanjem istraživali uzroke raspada Austro-Ugarske Monarhije, stvaranje Države SHS i

² Vladimir HUZJAN, "O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon *Velikog rata*", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.–1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014., gl. ur. Stjepan DAMJANOVIĆ, ur. V. HUZJAN, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 161-188. O ratnim invalidima i njihovim obiteljima u Varaždinu i okolici nakon Prvog svjetskog rata više vidi u: Vladimir HUZJAN, Jasmin MEDVED, "O korisnicima obiteljskih invalidnina sudionika Prvoga svjetskog rata – popis Narodnog odbora kotara Varaždin", *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 25, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 479-551; te Vladimir HUZJAN, Jasmin MEDVED, "O korisnicima osobnih invalidnina sudionika Prvoga svjetskog rata - popis Narodnog odbora kotara Varaždin", u: *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914. – 1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014., gl. ur. Stjepan DAMJANOVIĆ, ur. V. HUZJAN, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., str. 189-246.

³ Vladimir HUZJAN, "Vojne žrtve *Velikog rata* i poraća pokopane na varaždinskom groblju (1914.-1919.)", *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 29, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2018., 179-222.

⁴ Vladimir HUZJAN, *Varaždin i vojska u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2017.

⁵ Vladimir HUZJAN, Jasmin MEDVED, "O pokopanim vojnicima *Sila osovine* na varaždinskom groblju. U povodu 70. obljetnice završetka II. svjetskog rata", *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, 26, Zagreb-Varaždin, 2015., 195-269.

kasnije Kraljevine SHS, utjecaj *španjolske gripe* ostao je slabo istražen.⁶ Pandemija ove gripe koja se pojavila u proljeće posljednje godine *Velikog rata* i trajala do sredine 1919. ostavila je trag i u Varaždinskoj prošlosti. Iako je kolokvijalni naziv bio *španjolska gripa*, pojavila se početkom 1918. u američkoj saveznoj državi Kansas odakle je prekoatlantskim transportom vojnika stigla u zapadnu Europu od kuda se proširila kontinentom. Nju su vjerojatno španjolski i portugalski radnici donijeli iz Francuske u domovinu, a kako je Španjolska u sukobima *Velikog rata* ostala neutralna zadržala je slobodu tiska koji je izvještavao o širenju gripe. Tako se vijest iz Španjolske proširila, pa su istu pojavu u drugim zemljama nazivali *španjolskom gripom*. Po završetku pandemije odnijela je više žrtava nego svi gubici u Prvom svjetskom ratu.⁷

O pojavi *španjolske gripe* u Hrvatskoj pisale su Stella Fatović-Ferenčić i Snježana Šajn u radu "Španjolska gripa kao uzrok smrti u gradu Zagrebu 1918. godine" gdje navode da: "Od 1. rujna pa do konca 1918. godine od španjolske gripe i komplikacija upale pluća umrla je ukupno 861 osoba".⁸ S druge strane, Maja Vonić u radu "Španjolska gripa u Osijeku 1918." navodi da je u Osijeku od listopada 1918. do siječnja 1919. umrlo 75 osoba od posljedica zaraze.⁹ Pitanje *španjolske gripe* u sjevernoj Hrvatskoj dotaknuto je u nekoliko radova. Sonja Poljak u radu "Vjerski život u kotaru Ivanec u razdoblju Prvoga svjetskog rata" navodi da su u ivanečkom kraju tijekom listopada 1918. umrle 123 osobe.¹⁰ Zatim, Željko Martan u radu "Ustanak 'pokvarenih elemenata' protiv 'izrabljivačkih elemenata': nemiri u sjeverozapadnoj Hrvatskoj potkraj Prvoga svjetskog rata" navodi da je u Varaždinu od 1. do 15. listopada 1918. umrlo 54 osoba od posljedica zaraze.¹¹ No, o temi je za prostor sjeverne Hrvatske

⁶ "Naziv influenza dolazi od talijanskog imena za tu bolest *influenza di fredo* (utjecaj hladnoće), a datira iz 1358. godine, kada je Italiju snažno pogodila ta bolest. Hrvatski naziv *gripa* dolazi od francuske riječi *gripper* (zgrabiti, ščepati) koja najbolje opisuje početak same bolesti koja naglo *zgrabi* čovjeka". Maja VONIĆ, "Španjolska gripa u Osijeku 1918.", *Scrinia Slavonica*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2014., 14, 218.

⁷ Beatriz ECHEVERRI, "Spanish influenza seen from Spain", *The Spanish influenza pandemic 1918-1919*, New Perspectives, London, 2003, 173; John BARRY, *The Great Influenza: The epic story of the deadliest plague in History*, New York, 2004, 169 – 170; Carolyn DAER, Antoni TRILLA, Guillem TRILLA, "The 1918. Spanish flu in Spain", *Clinical infectious diseases*, 2008., br. 5, 668.

⁸ Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, Snježana ŠAJN, „Španjolska gripa kao uzrok smrti u gradu Zagrebu 1918. godine”, *Liječnički vjesnik*, 113, 1991., 444. Vidi još i: Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, *Epidemiologija najčešćih infektivnih bolesti na području grada Zagreba od 1850. do 1950.*, magistarski rad, Zagreb, 1988; Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, "Akutne zarazne bolesti na području grada Zagreba u razdoblju 1878.–1950.", *Rasprave i građa za povijest znanosti*, knj. 7, ur. I. Padovan, B. Belicza, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1992, 205–254; Snježana ŠAJN, Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, B. BELICZA, "A retrospective analysis of the autopsy reports of the Zagreb pathological department made during the First World War", *Acta clin Croat*, Zagreb, 1991, 30, 155–163; Martin KUJAR, Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, "Objede i porazi: borbe s pandemijama virusnih bolesti tijekom posljednjih stotinu godina", *Liječnički vjesnik*, Zagreb, 2020, 142, 107–113.

⁹ Maja VONIĆ, "Španjolska gripa u Osijeku 1918.", *Scrinia Slavonica*, 2014., 14, 228. O pojavi *španjolske gripe* u Hrvatskoj vidi još i: Goran HUTINEC, "Odjeci epidemije 'španjolske gripe' 1918. godine u Hrvatskoj javnosti", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2006, 38, 227-242; Željko CVETNIĆ, Vladimir SAVIĆ, "Prije 100 godina španjolska gripa 'majka' svih pandemija poharala je svijet", *Veterinarska stanica*, 2018., 5, 333-341. i dr.

¹⁰ Sonja POLJAK, "Vjerski život u kotaru Ivanec u razdoblju Prvoga svjetskog rata", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu (1914.-1918.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 522.

¹¹ Željko MARTAN, "Ustanak 'pokvarenih elemenata' protiv 'izrabljivačkih elemenata': nemiri u sjeverozapadnoj Hrvatskoj potkraj Prvoga svjetskog rata", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu (1914.-1918.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 603. Vidi još i: Jasna POŽGAN, "Prilike u sjeverozapadnom dijelu Međimurja u razdoblju *Velikog rata* – izvori iz

najdetaljnije pisao Nikola Anušić u monografiji *U sjeni Velikog rata. Pandemija španjolske gripe 1918.-1919. u sjevernoj Hrvatskoj*.¹² Autor navodi da je u Varaždinu od posljedica zaraze *španjolskom gripom* umrlo 95 osoba.¹³ Ovaj rad dopunjuje dosadašnja istraživanja.

2. Struktura smrtnosti u Varaždinu od 1918. do 1920. godine

U ovome radu autori istražuju u kojoj je mjeri *španjolska gripa* utjecala na broj smrtnih slučajeva u Varaždinu od 1918. do 1920. te koji su bili ostali uzročnici smrti u promatranom razdoblju. Za istraživanje proučene su matične knjige umrlih: *Občiniti grobovi (28. VI. 1917.-31. III. 1919.)*, zatim *Knjiga mrtvacu občiniti grobovi III (1879) 1903 – 1918* te *Knjiga mrtvacah obiteljskih grobnica (1902-1919)* koje se čuvaju u Državnom arhivu u Varaždinu. Uz ove, proučen je i *Grobni očevidnik (1919-1939.)* koji se čuva u gradskoj komunalnoj tvrtki Parkovi d. d. U tim knjigama upisane su sve osobe koje su pokopane na varaždinskom groblju u navedenom razdoblju. Uz njihov identitet, zanimanje, dob, mjesto rođenja, bračno stanje i vrijeme pokopa, naveden je i uzrok smrti (postoje još i podaci o točnom mjestu ukopa, no oni nisu uvršteni u analizu). Podatke su u te knjige upisivali gradski službenici, a na osnovu dokumentacije dobivene iz bolnice. Tijekom istraživanja proučeni su podaci za ukupno tri godine – od početka 1918. do kraja 1920., odnosno vrijeme kada se *španjolska gripa* pojavila i nestala iz Varaždina. Za proučavanje svih uzroka smrti u navedenom razdoblju autori su obradili ukupno 1.435 pojedinačnih upisa o pokopanim osobama na varaždinskom groblju.¹⁴

Prije same analize treba se osvrnuti i na tadašnji zdravstveni sustav u Varaždinu. Naime, tijekom *Velikog rata* mnogi su liječnici mobilizirani, a gradske bolnice pretvorene u vojne. Varaždin je već imao vojnu bolnicu u sklopu vojnog kompleksa u Optujskoj ulici, no kako je rastao broj ranjenika tako je s vremenom i opća bolnica Franje Josipa I. postala (privremeno) vojna. Dio ranjenika bio je smješten u zgradi gimnazije, privatnim posjedima te u bolnici Crvenog križa, a pomoć u prijevozu i brizi ranjenika osigurala su razna svjetovna i vjerska dobrotvorna društva. Unatoč oprezu postojala je opasnost od zaraze, a tadašnji gradski načelnik Pero Magdić u pismu županu Stjepanu Beloševiću je naveo: „Odkada su ovdješnje vojničke kasarne i školske zgrade pretvorene u rezervne vojne bolnice, dolazi u dotične zahode toliko ljudskih izmetina, da bi se u svim ovim zgradama morale bar svaki drugi dan očistiti zahodske jame. Budući ali, da se u zahode izlijeva i sva voda, koja se rabi kod kupanja i čišćenja rana, kao i u kuhinjama – nakuplja se toliko nečisti, da bi bilo potrebe, da se zahodi dapače svaki dan čiste. Ovo bi bilo tim više od potrebe, što vlada medju vojništvom zarazna bolest typhusa, koja bi mogla okužiti cijeli grad”.¹⁵ Tijekom cijelog rata

crkvenih (župnih) i privatnih arhiva", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu (1914.-1918.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 371-383; Klaudija (Ana) ĐURAN, "Doprinos uršulinskog samostana u Varaždinu za vrijeme *Velikog rata* 1914.-1918", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu (1914.-1918.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 481-500.

¹² Nikola ANUŠIĆ, *U sjeni Velikog rata. Pandemija španjolske gripe 1918. - 1919. u sjevernoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, 2015.

¹³ Isto, 101.

¹⁴ Treba napomenuti da je za potrebe istraživanja proučena i *Knjiga ukopa sa židovskog groblja Varaždin 1875.-1928.* koja se čuva u Gradskom muzeju Varaždin. Na stranici 24. i 25. je popis 44 pokopane osobe umrle od 1918. do 1920., no nema podataka o uzrocima smrti (op. a.).

¹⁵ Državni arhiv u Varaždinu (dalje: HR-DAVŽ), Redovni spisi Gradskog poglavarstva Varaždin, 1915., br. 796.

Grad Varaždin brinuo se o opskrbi bolnica liječničkim i bolničkim potrepštinama kao i hranom te ogrjevom. U takvom zdravstvenom sustavu, izloženom mnogim izazovima, Varaždin je dočekao i zadnju godinu *Velikog rata*. Kada se pojavila *španjolska gripa* gradska vlast je odmah djelovala i objavila oglas: "Kako da se čuvamo i liječimo od španjolske bolesti" (ilustracija niže). Istovremeno, jedna od gradskih tvrtki koja se bavila pogrebnim uslugama objavila je prigodni oglas o velikom izboru nadgrobnih vijenaca.

Kako da se čuvamo i liječimo od španjolske bolesti.

1. Izbjegavaj ljude, koji kišu i kašlju. Slina i pljuvačka prenosi uzročnika španjolske bolesti.

2. Grgljaj i peri usta više puta na dan čistom vodom ili grgaćom iz ljekarne.

3. Peri ruke više puta na dan osobito ako imaš mnogo posla s ljudima ili novcem.

4. Ne posjećuj bolesne, ako nije prijeko potrebno.

5. Legni se odmah u postelju čim osjetiš znakove bolesti i umornost, groznicu i kašalj. Kod nijedne druge bolesti nije toliko potrebna postelja na početku bolesti, kao kod španjolske groznice, jer inače lako nastupa upala pluća.

6. Pij vrući čaj, lipov, bazgov ili ruski čaj svaka dva sata da se dobro uznojiš. Jako znojenje može da svlada bolest, ako je u začetku.

7. Uzimlji mokre obloge oko prsiju. Prva se krpa namoči u odležanoj vodi, a preko nje dodje jak, suh ovoj. Ako imaš veliku vrućinu mijenjaj obloge svaku uru.

Dobro se pokrij, kad se znojiš. Niti ruke ne smiju biti vani.

Zovi odmah liječnika, jer od španjolske bolesti lako umiru ljudi koji imaju slabo srce ili druge grieske koje može znati i pomoći im samo liječnik.

Solidne cijene! Solidne cijene!

Veliki izbor

-- nadgrobnih vijenaca --

kod tvrtke LAZAR DEUTSCH, Varaždin,
Petrovičev trg 6.

Solidne cijene: Solidne cijene!

Objavljeno u lokalnom tisku tijekom listopada 1918:
upute iz *Volje naroda*¹⁶ te prigodni oglas za izbor nadgrobnih vijenaca¹⁷

¹⁶ "Kako da se čuvamo i liječimo od španjolske bolesti", *Volja naroda*, 24. listopada 1918., 3.

¹⁷ *Volja naroda*, 10. listopada 1918., 7.

grupa tekući broj	ime, prezime i zanimanje	doba, stariš i rođno mjesto	nadležnost i tekući broj razglednice	mjesto obitavanja	posljedna bolest, s koje je umro	dan i godina, kada je sahranjen	je ukopan		Opaska
							Za	K	
1	Horijar Hirrin proštarski promicatelj	16 god. star meravijski Varaždin	1	bolnica	Tariola vera	2./I. 1919. u 8 sati	polje 7 red 43 broj groba 20 br. grobnice	grob N razr. kopanje groba odar razr. mrivozor najamni za grob- nicu Ukupno	
2	Bronko Toljak majka učiteljev	3 godina star meravijski Varaždin	2	kućničko u ulici 4.	Gastrocnite, reliš	3./I. 1919. u 8 sati	polje 7 red 33 broj groba 77 br. grobnice	grob N razr. kopanje groba odar razr. mrivozor najamni za grob- nicu Ukupno	
3	Marija Lechter posebnica	64. god. star u Polova Proha leška	3.	Biškupska ulica 4.	carcinomna metastaza	3./I. 1919 u 9 sati	polje 3 red 14 broj groba 53 br. grobnice	grob J razr. kopanje groba odar razr. mrivozor najamni za grob- nicu Ukupno	
4	Johann Bomdel reimarski promicatelj	26 god. star meravijski Oberkirsvald Pleska	4.	bolnica	Influenza	7./I. 1919 u 9 sati	polje 7 red 43 broj groba 22 br. grobnice	grob N razr. kopanje groba odar razr. mrivozor najamni za grob- nicu Ukupno	
	Jovan Markušić	61. godina star meravijski Varaždin		bolničko u ulici 6.	Sob. pulverin	7./I. 1919 u 12.3 sati	polje 3 red 10 broj groba 29 br. grobnice	grob J razr. kopanje groba odar razr. mrivozor najamni za grob- nicu Ukupno	

Stranica s podacima iz Grobnog očevidnika (1919.-1939.) za siječanj 1919. godine¹⁸

Osnovna analiza podataka pokazuje da je u promatranom trogodišnjem razdoblju u Varaždinu najviše ljudi umrlo i bilo pokopano 1918. – 756 ili 53 posto.¹⁹ To je bila posljednja ratna godina te su uz građane umirali vojni ranjenici i zarobljenici koji su činili čak 36 posto umrlih te godine. Nakon *Velikog rata*, mirnodopske godine pokazuju smanjene broja umrlih i gotovo ujednačene brojke: 1919. na varaždinskom groblju pokopano je 320 osoba (22 posto), a 1920. nešto više - 359 osoba (25 posto). Muškarci su ukupno činili 62 posto umrlih, žene 37 posto, dok za jedan posto umrlih osoba spolni identitet nije poznat. Zatim, prikupljeni podaci pokazuju da je 55 posto umrlih bilo u braku, 28 posto nije, 14 posto su bili udovci/ice, dok je za tri posto podatak nepoznat. Glede države rođenja, 82 posto umrlih rođeno je na tlu današnje Republike Hrvatske, a 18 posto u inozemstvu.²⁰ Od onih koji su

¹⁸ Grobni očevidnik (1919.-1939.), 1919., str. 1.

¹⁹ Ante Gabričević navodi da je u Varaždinu 1915. živjelo 15.102, a 1920. godine 15.334 stanovnika. Ante GABRIČEVIĆ, *Stanovništvo Varaždina tijekom minulih stoljeća*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Grad Varaždin, Zagreb-Varaždin, 2002., str. 229.

²⁰ Pokopani na varaždinskom groblju od 1918. do 1920. potječu iz sljedećih država: Austrija - 35, Crna Gora - 2, Mađarska - 47, Rusija - 16, Slovenija - 50, Češka - 15, Kosovo - 28, Srbija - 12, Ukrajina - 26, Sjeverna Makedonija - 4, Slovačka - 4, Njemačka - 1, Poljska - 3, Italija - 13, Bosna i Hercegovina - 4, Hrvatska - 1.175. Ukupno 1.435 pokopanih osoba.

rođeni u Hrvatskoj,²¹ 66 posto je rođeno na području današnje Varaždinske županije - očekivano najviše u Varaždinu.²²

Obrađeni podaci pružaju mogućnost analize starosne dobi umrlih. Najviše osoba umrlo je u desetljeću od 20 do 29 godina starosti – 15 posto, a odmah slijede oni od 30 do 39 godina starosti – 13 posto. U promatranom razdoblju smrtnost djece je bila velika. Umrlih u dobi manje od jedne godine bilo je čak 13 posto što ih izjednačuje s odraslim osobama! Posebno se isticalo je li umrlo dijete bilo zakonito ili nezakonito - u svega 17 slučajeva zabilježeno je da je bilo nezakonito. Mrtvorodeno je šest posto djece, a u osam slučajeva napravljen je pobačaj. Upravo su nepovoljne političko-društvene prilike uzrokovale kašnjenje u značajnijem razvoju medicine u Hrvatskoj, a nedostatak medicinskoga osoblja utjecao je na mnoge uzroke smrti, pa tako i na perinatalni mortalitet. S druge strane, u promatranom razdoblju u Varaždinu je pokopano i sedam osoba starijih od 90 godina.

Nadalje, prikupljeni podaci govore i o zanimanju umrlih osoba. Najviše je bilo vojnika – 20 posto što se veže uz posljednju godinu *Velikog rata* kada je u Varaždinu boravio veći broj stranih i domaćih vojnika koji su umrli od posljedica ranjavanja na bojištu. Slijede osobe koje su se bavile uslužnim djelatnostima ili radnici (npr. težak, gostioničar, dnevničar, fotograf, konobar, nadničar, kućanica, kuhar, kočijaš, pralja, sluga, sobarica) – 14 posto, zatim poljodjelaca je bilo 11 posto, dok je onih za koje se nije moglo utvrditi čime su se bavili bilo 24 posto. Naime, ako je dijete umrlo, zapisano je u slučaju 15 mjesečnog Vladka Gjurina da mu je majka služavka ili 11 mjesečne Jelke Drechsler da joj je otac zidarski obrtnik itd.²³ Za žene je zapisano da je npr. Marija Gal bila supruga težaka,²⁴ Gizela Vuk supruga pekarskog

²¹ Pokopani na varaždinskom groblju od 1918. do 1920. potječu iz sljedećih gradova i mjesta u Republici Hrvatskoj (osim iz Varaždinske županije): Benkovac – 2; Bičevac – 1; Biljevac – 1; Bistra – 1; Bjelovar – 1; Bosiljevo – 1; Božinci – 1; Brdovec – 2; Gornje Brezno – 1; Brinje – 1; Budinščina – 4; Budiščak – 1; Budovac – 3; Buzin – 2; Cista – 1; Crkavljan – 1; Čakovec – 21; Dekanovec – 1; Drnje – 1; Dubrava – 1; Dubravica – 1; Dunjkovec – 1; Đurđevac – 1; Đurmanec – 2; Gardinovac – 1; Glina – 3; Goričan – 1; Gornja Rijeka – 1; Gospić – 2; Grešćevina – 1; Gruškovec – 2; Gudinovci – 1; Hodošan – 1; Hrašćan – 4; Hruševac – 1; Ivanovec – 1; Jablanac – 1; Jarek – 1; Jaska – 1; Jelovec – 1; Jertovec – 1; Jesenje – 2; Jurčevac – 1; Kapela – 2; Karlovac – 3; Klanjec – 1; Klučaj – 1; Komiža – 1; Konjsko – 1; Koprivnica – 2; Kostajnica – 1; Kostelj – 1; Kotor – 1; Kotoriba – 2; Kovinja – 1; Kozarac – 1; Kraljevac – 1; Krapina – 5; Krč – 1; Križevci – 3; Lobor – 1; Lokve – 1; Lovinac – 1; Mačkovci – 1; Marija Bistrica – 1; Mihovljan – 2; Modruš – 2; Mošćenica – 1; Mursko Središće – 1; Nedelišće – 14; Novaki – 1; Novakovec – 1; Novo Selo – 7; Okučani – 1; Osijek – 1; Otočac – 3; Palinovec – 1; Pavlovac – 1; Petrijanec – 5; Petrova Gora – 1; Pisarovina – 1; Podturen – 3; Poreč – 1; Pregrada – 5; Prelog – 8; Preseka – 1; Puhovec – 1; Punikve – 1; Pustakovec – 1; Radoboj – 1; Rijeka – 3; Samobor – 2; Savska Ves – 1; Selnica – 2; Senj – 1; Sesvete – 3; Slatina – 2; Slivno – 1; Slunj – 2; Smiljan – 1; Sopot – 2; Staroselo – 1; Strahoninec – 2; Strmec – 1; Sudovec – 1; Supetar – 1; Sv. Ivan Zelina – 3; Sv. Križ – 1; Sv. Juraj u Trnju – 4; Sv. Martin – 4; Šibenik – 1; Špičkovina – 2; Špišić – 1; Štrigova – 7; Turnišće – 1; Velika Gorica – 1; Velika Nedjelja – 1; Virovitica – 3; Vrapće – 1; Vratišinec – 4; Vrbovec – 2; Vučedol – 1; Vuglovec – 2; Vugrovec – 1; Vukovar – 1; Zabok – 1; Zadar – 2; Zagreb – 12; Zajezda – 1; Završje – 3; Zlatar – 2; Žabnik – 1; Železna Gora – 1; Nepoznato – 125. Ukupno 394 pokopanih osoba.

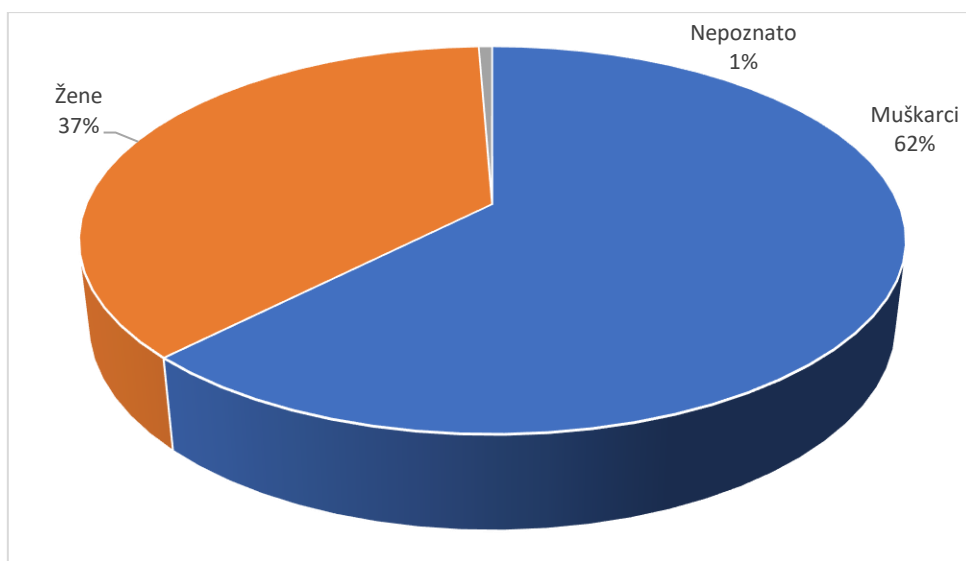
²² Mjesta Varaždinske županije u kojima su rođene osobe pokopane na varaždinskom groblju od 1918. do 1920. godine (abecedno): Bednja – 4; Biškupec – 4; Cvetlin – 1; Čalinec – 1; Čanjevo – 1; Črnc – 1; Donja Voća – 1; Donje Ladanje – 1; Donji Kučan – 2; Druškovec – 1; Gačice – 1; Gojanec – 2; Golubovec – 1; Gornja Voća – 2; Ivanec – 15; Jakopovec – 1; Jalžabet – 1; Kamenica – 1; Kelemen – 5; Klenovnik – 3; Kneginac – 8; Ladanje – 3; Lepoglava – 2; Lovrečan – 1; Ludbreg – 6; Lužan – 2; Ljubeščica – 1; Mađarevo – 2; Majerje – 2; Makojišće – 1; Mali Bukovec – 2; Maruševac – 4; Nedeljanec – 2; Nova Ves – 3; Novi Marof – 5; Petrijanec – 5; Podbela – 1; Podevčevo – 1; Podrute – 1; Remetinec – 2; Selnik – 2; Sračinec – 5; Sv. Ilija – 6; Šemovec – 4; Štefanec – 2; Trnovec – 2; Tuhovec – 1; Varaždin – 619; Varaždin Breg – 11; Varaždinske Toplice – 4; Veliki Bukovec – 2; Vidovec – 7; Vinica – 3; Visoko – 1; Višnjica – 4; Vratno – 2; Vuglovec – 2; Zamlaka – 1. Ukupno 781 osoba.

²³ Vidi: HR-DAVŽ, 345. *Občereni grobovi 28. VI. 1917.-31. III. 1919., 1918., red. br. 111; 123.*

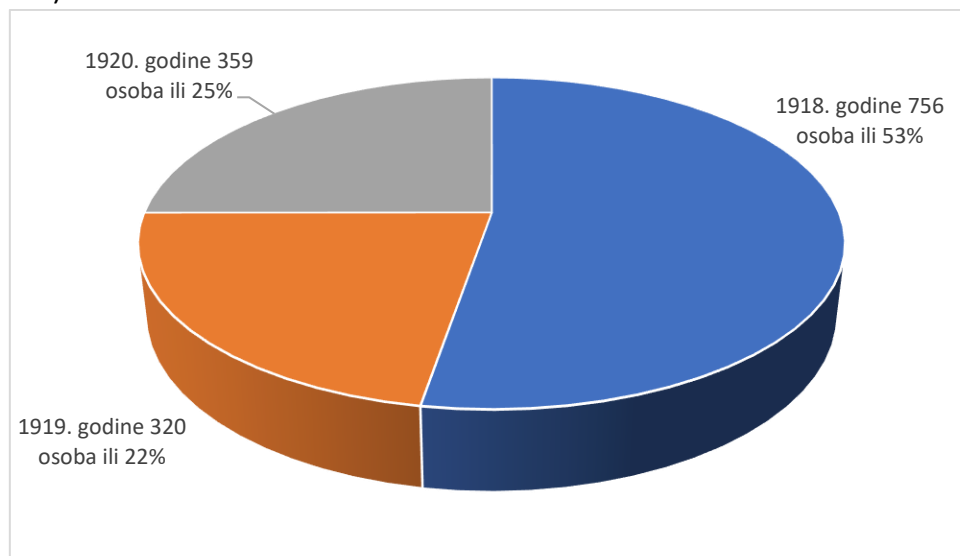
²⁴ Vidi: HR-DAVŽ, 345. *Občereni grobovi 28. VI. 1917.-31. III. 1919., 1918., red. br. 231.*

obrtnika ili Katarina Žigman udovica iza postolara.²⁵ U jednom slučaju je navedeno da su pronađeni ljudski ostaci.²⁶ Među zanimanjima su i obrtnici (poput: čizmara, krojača, kolara, kovača, kožara, limara, mesara, pepelnika, postolara, remenara, mlinara, kobasičara, ličilaca, dimnjačara, užara, klobučara, bravara, zidara, tkalca ili stolara) koji čine devet posto umrlih osoba. Zatim, bilo je privatnika poput *gazdi*, *posebnika*, kramara, pravnika ili trgovca blagom koji čine šest posto umrlih, a javni službenici poput činovnika, poštaru, učitelja, bolničara, lugara, željezničara itd. pet posto. Posebno su navedeni gradski siromasi opisani kao *ubogari* ili skitnice koji čine osam posto umrlih, zatim školarci dva posto, svećenici, redovnici i redovnice jedan posto, a za Maru Horvat je pod *zanimanje* navedeno *Ciganka*.²⁷

Grafikon 1. Podjela pokopanih osoba na varaždinskom groblju prema spolu (1918.-1920.)

Grafikon 2. Podjela pokopanih osoba na varaždinskom groblju prema godini ukopa (1918.-1920.)

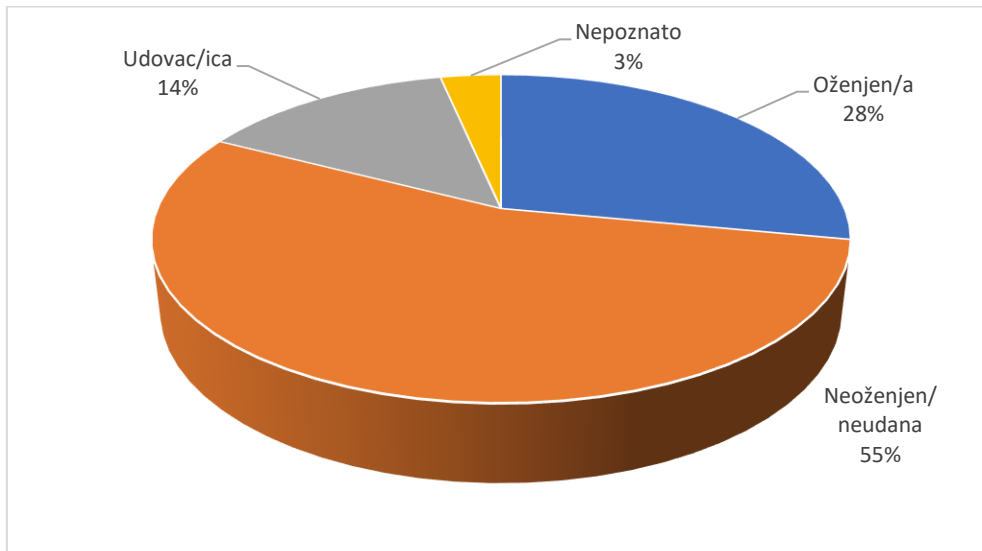

²⁵ Vidi: *Grobni očevidnik (1919-1939.)*, 1919., red. br. 66; 216.

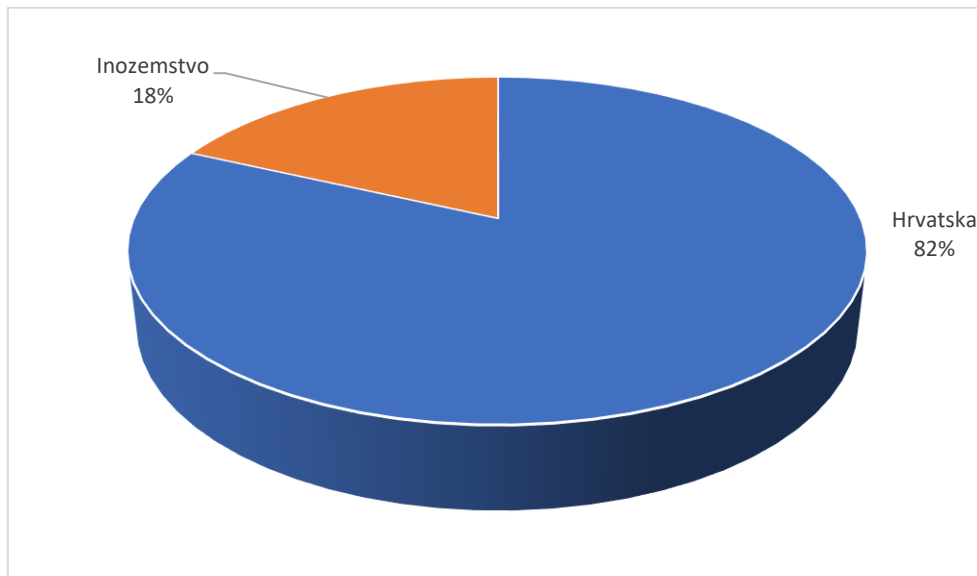
²⁶ HR-DAVŽ, 345. *Občiniti grobovi* 28. VI. 1917.-31. III. 1919., 1918., red. br. 151.

²⁷ Vidi: *Grobni očevidnik (1919-1939.)*, 1920., red. br. 318.

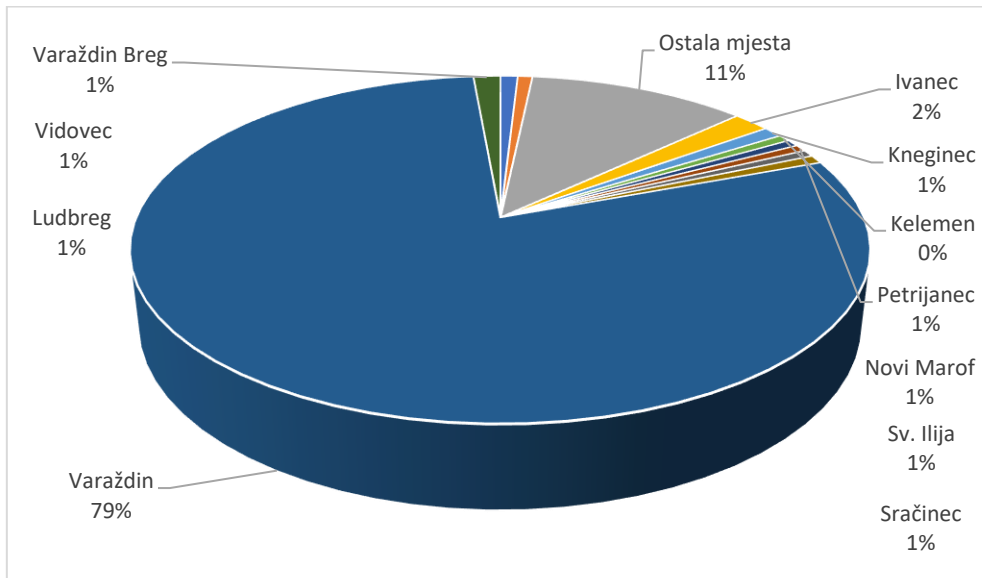
Grafikon 3. Podjela pokopanih osoba na varaždinskom groblju prema bračnom stanju (1918.-1920.)

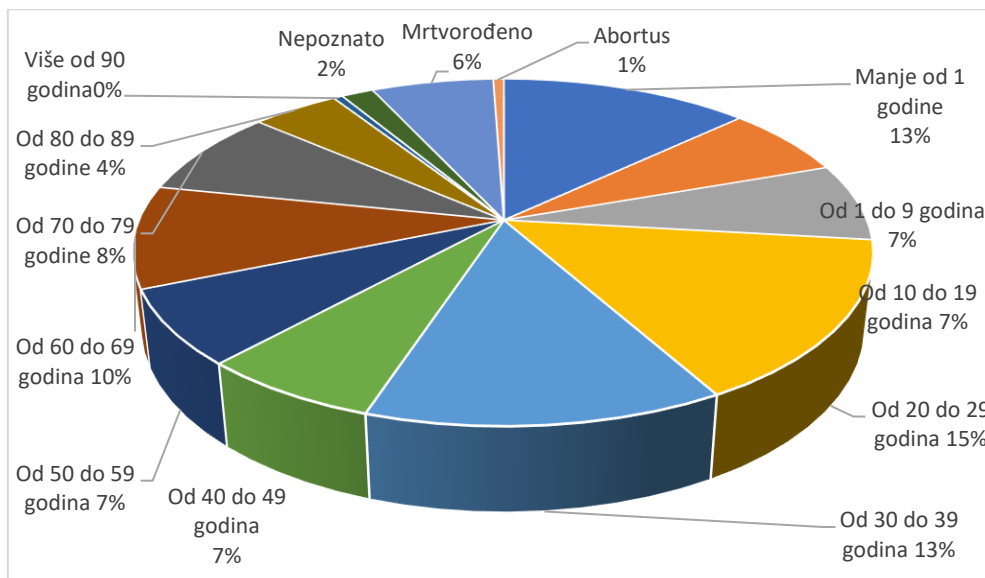
Grafikon 4. Podjela pokopanih osoba na varaždinskom groblju prema državi rođenja (1918.-1920.)

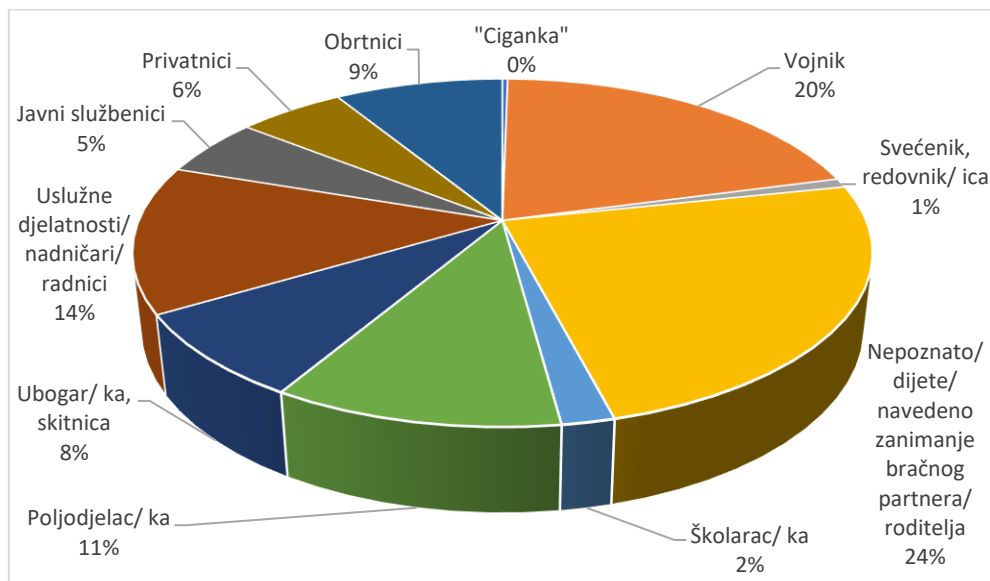
Grafikon 5. Podjela pokopanih osoba na varaždinskom groblju prema mjestu rođenja u Varaždinskoj županiji (1918.-1920.)

Grafikon 6. Podjela pokopanih osoba na varaždinskom groblju od 1918. do 1920. prema dobi

Grafikon 7. Podjela pokopanih osoba na varaždinskom groblju od 1918. do 1920. prema zanimanju

3. O španjolskoj gripi u Varaždinu i drugim uzrocima smrti od 1918. do 1920. godine

Španjolska gripa je svoj vrhunac u Hrvatskoj doživjela krajem ljeta i početkom jeseni 1918. godine. Prema uputi Kraljevske Hrvatsko-slavonsko-dalmatinske Zemaljske vlade i njenog Zdravstvenog odsjeka naređeno je dezinficiranje vlakova, tramvaja i restorana, a škole su zatvorene. Građanima je preporučeno da vode brigu o higijeni i ne okupljaju se u većem broju.²⁸ Ipak posljednjih odredbi bilo se teško pridržavati s obzirom na završetak *Velikog rata*, raspad Austro-Ugarske Monarhije, doček vojnika s bojišta te stvaranja nove Države SHS.²⁹ Javna okupljanja bila su neizbježna, a samim time i širenje zaraze. U lokalnom tisku je zabilježeno sljedeće: "Ova nova bolest, kojoj se ne zna pravi uzročnik, a koja se pojavila kao prenosna groznica, došla je i u naš grad. Dva radnika, koja su radila u vojnim bolnicama obolila su na toj bolesti".³⁰ Kasniji će novinski izvještaj postati ozbiljniji: "Tečajem prošle sedmice bile su kod nas zdravstvene prilike dosta nepovoljne. Pojavila se tzv. španjolska influenza, koja se očituje u visokoj groznici, općoj umornosti i neteku. Oboljelo je prema vjerodostojnim vijestima do 400 osoba, ali ozbiljnih posljedica nije bilo, te je većina oboljelih na putu ozdravljenja". I ubrzo tragični izvještaji: "Primjetiti se mora, da niti jedne godine

²⁸ Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA), Odsjek za zdravstvo Odjela unutrašnjih poslova Kraljevsko hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade, 83, rujna 1918. - veljača 1919. godine.

²⁹ U Varaždinu je po završetku *Velikog rata* došlo do mirnog prijelaza vlasti tj. Narodni prevrat prošao je bez žrtava, a vijest o proglašenju Države Slovenaca, Hrvata i Srba dočekana je s oduševljenjem. S istim je oduševljenjem dočekana i vijest o proglašenju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca 1918. godine. No, po osnutku mlade kraljevine nastali su problemi koji neće biti riješeni ni do raspada Kraljevine Jugoslavije u jeku Drugog svjetskog rata. Nova vlast provodila je političku, žandarsku i vojnu represiju koja je izazivala bune u Hrvatskoj, a u srpnju 1919. i u Varaždinu. Ustav iz 1921. nije omogućio jednakost građana, a Hrvatska je izgubila autonomnost i kakvu-takvu cjelovitost koju je do tada imala. Više o temi vidi u: V. HUZJAN, *Varaždin i vojska u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)*, 2017.

³⁰ "Španjolska bolest u Varaždinu," *Volja naroda*, 11. srpnja 1918., 5.

toliko mrtvaca nije bilo, koliko je započelo tijekom mjeseca listopada, a pomor je bio kako se vidi u gradu, u velikom stepenu i to ponajviše od bolesti *Pneumonia in Influenca*".³¹

I u varaždinskoj okolici zabilježeni su slučajevi oboljenja od *španjolske gripe*: "Javlja ju nam iz Cerja Tužnog, da se je i ondje raširila španjolska bolest, pa nemilice hara već neka dva tjedna. Osobito je mnogo slučajeva oboljenja od španjolske influence medju radnicima zaposlenim na Kittnerovoj ciglani kraj Cerja Tužnog. Zadnjih dana po malo jenjava ta čudna bolest u našem kraju, pa ima nade, da će za skoro vrijeme i nestati. Slučaja smrti od španjolske influence ovdje nije bilo".³² U Ivancu i okolici zabilježeno je sljedeće: "(...) silno se počela širiti španjolska influenza, pa imade dosta i smrtnih slučajeva".³³ Zatim u Zagorju: "U Budinščini i okolici silno se raširila španjolska influenza, a narod, bez liječnika, uvelike strada. Dnevno umire 8—10 seljana i seljanka. Sad je zahvatila sva okolišna sela, pa je čitav ovaj kraj pun te čudnovate i neugodne boljetice".³⁴

U konkretnoj analizi 1.435 uzroka smrti (civila i vojnika) u Varaždinu od 1918. do 1920. uzroke smo podijelili u sljedeće veće skupine: gripa, upala pluća, kardiovaskularne bolesti, tuberkuloza (TBC), starost, ostale zarazne bolesti, zatim mrtvorođenčad, posljedice ranjavanja, zloćudne bolesti, dječje bolesti i suicid. Pod gripom se podrazumijevao jasan navod gripe kod uzroka smrti odnosno smrt kao posljedica gripe. Tuberkuloza je obuhvatila sve uzroke smrti u čijoj je podlozi uzročnik tuberkuloze (plućna tuberkuloza, tuberkulozni meningitis i sl.). Pod ostalim zaraznim bolestima grupirani su uzroci smrti infektivne geneze koje ne uključuju upalu pluća, tuberkulozu, gripu i dječje bolesti (npr. tetanus, lues, infekcije rana, infekcije kod roditelja nakon poroda, bronhitis, gastroenteritis i sl.). Zatim, upala pluća, tuberkuloza i gripa izdvojene su zbog značajnije zastupljenosti u pobolu tadašnje populacije. Pod dječjim bolestima su navedene zarazne dječje bolesti poput šarlaha, ospica i sl. te njihove posljedice. Ranjavanje je izdvojeno kao posebna kategorija zbog ratne 1918. i prisutnosti značajnog broja domaćih i stranih vojnika, odnosno ranjenika na liječenju u Varaždinu (u ovoj kategoriji radi se o uzroku smrti kao posljedici ranjavanja). S obzirom na velik broj mrtvorođene djece i ta je kategorija posebno izdvojena. U skupinu kardiovaskularnih bolesti ubrojili smo zastoje srca bilo kojeg uzroka (srčana greška, aritmija, infarkt, arterioskleroza) kao i moždani udar.

Osobitu pozornost usmjerili smo na gripu kao uzrok smrti. Iz analiziranih podataka vidljivo je da je 1918. od gripe i njezinih posljedica preminulo 114 osoba (civila i vojnika). Analiza je napravljena posebno za vojnike i civile prema dobnim skupinama (grafikoni 8 i 9). Vidljivo je da je među umrlim vojnicima prevladavala dobna skupina od 20 do 29 godina, a kod civila dobna skupina od 30 do 64 godine. Kod osam vojnika i tri civila nije bila poznata životna dob tako da su ti slučajevi izuzeti u grafičkom prikazu po dobnim skupinama, ali su pridodani ukupnom broju umrlih od gripe za to razdoblje. Treba naglasiti da je promatrano razdoblje obilježeno i povremenom nestašicom hrane koja je osobito pogađala najsiromašnije slojeve, a iscrpljenost i nehranjenost zasigurno je pogoršala zdravstveno stanje tadašnje populacije te povećala smrtnost od gripe i ostalih zaraznih bolesti. Vojnici su

³¹ "Umrli u gradu Varaždinu", *Volja naroda*, 7. studenoga 1918., 4.

³² "Španjolska bolest", *Volja naroda*, 5. rujna 1918., 4.

³³ "Iz okolice – Ivanec", *Volja naroda*, 10. listopada 1918., 5.

³⁴ "Iz okolice – Budinščina", *Volja naroda*, 10. listopada 1918., 4. Širenje bolesti bilo je povezano i s poljoprivrednim radovima: "U našem selu i u okolici pojavilo se mnogo slučajeva španjolske groznice, od kojih su neki svršili smrću, jer se naš svijet, koji je sada u najvećem poslu, na polju, ne može da čuva od prehlade". "Španjolska groznica," *Volja naroda*, 3. listopada 1918., 5.

boravili na bojištu u kojima su uz nestašice vladali i loši uvjeti života što je iscrpljivalo inače mlade organizme i dovelo do veće smrtnosti od gripe i u toj populaciji. Mnogi su vojnici umirali i od posljedica ranjavanja, konkretno od infekcija rana što je vezano uz nepostojanje antibiotske terapije. Upravo je nedostatak takvih specifičnih terapija (antibiotici i tuberkulostatici) za mnoge zarazne bolesti tog vremena doprinio povećanoj smrtnosti oboljele populacije svih dobnih skupina.³⁵

Za specifičnu 1918. analiziran je broj umrlih od gripe (civila i vojnika) prema mjesecima i najveći mortalitet bio je tijekom listopada (grafikon 10). U lokalnom tisku tada je zabilježeno sljedeće: "Posljednjeg tjedna u tolikoj se mjeri raširila španjolska groznica po našem gradu, da je gradsko poglavarstvo na predlog gradskog fizika odredilo, da se muška i ženska pučka škola zatvori na osam dana od nedelje 6. listopada do ponedjeljka 14. listopada. Isto je tako zatvorena na tjedan dana i ovdašnja gimnazija i realna gimnazija. U pojedinim razredima obolilo je više od polovice učenika. Ravnateljstvo gimnazije i pučke škole moralo bi ovo vrijeme, dok je obustavljena obuka, upotrijebiti za temeljito čišćenje školskih prostorija. Kako smo već javili, školske su sobe pune stjenica, buha i druge gamadi koja je preostala od bolnice što se je u toj zgradi nalazila. Nema sumnje, da je ova gamad raznoslač bolesti, pa valja školsku zgradu radikalno očistiti i ponovno desinficirati, jer će nam inače ne samo djeca stradati, već će ovu gamad iznijeti po svem gradu".³⁶

Analizirali smo i ostale najčešće uzroke smrti čitave populacije u promatranom razdoblju. Većina populacije je 1918. umrla od posljedica *španjolske gripe* (23 posto), dok su se kao uzrok smrti na drugom i trećem mjestu nalazile upala pluća i kardiovaskularne bolesti (grafikon 14). U 1919. većina populacije umrla je od ostalih zaraznih bolesti (25 posto) dok su na drugom i trećem mjestu bile tuberkuloza i kardiovaskularne bolesti. Te godine od gripe su umrle svega četiri osobe (grafikon 15). U 1920. vodeći uzrok smrti bile su ostale zarazne bolesti koje slijede kardiovaskularne bolesti i tuberkuloza. Gripa je zabilježena u svega tri slučaja (grafikon 16). Što se tiče vojnika, u usporedbi s 1919. i 1920., najveći mortalitet kao posljedica gripe zabilježen je također 1918. godine (grafikon 11). Kada analiziramo uzroke smrti vojnika u promatranom trogodišnjem razdoblju, vidljivo je da tijekom 1918. vodeći uzrok smrti također gripa koju slijede ostale zarazne bolesti, upala pluća, posljedice ranjavanja te u manjoj mjeri tuberkuloza (grafikon 12). Tijekom 1919. vojnici su najviše umirali od upale pluća i posljedica ranjavanja (grafikon 13), dok je 1920. jedini uzrok smrti vojnika bila upala pluća.

Kada analiziramo neke izvještaje vezane uz Zagreb, nalazimo potvrdu kako *španjolska gripa* nije bila jedina bolest koja je u to vrijeme pogađala stanovnike grada Zagreba. Veliki priljev novoga stanovništva te svih vrsta vojnika u kombinaciji s izmorenošću stanovništva višegodišnjom oskudicom, siromaštvom i povremenom glađu pogodio je širenju i drugih

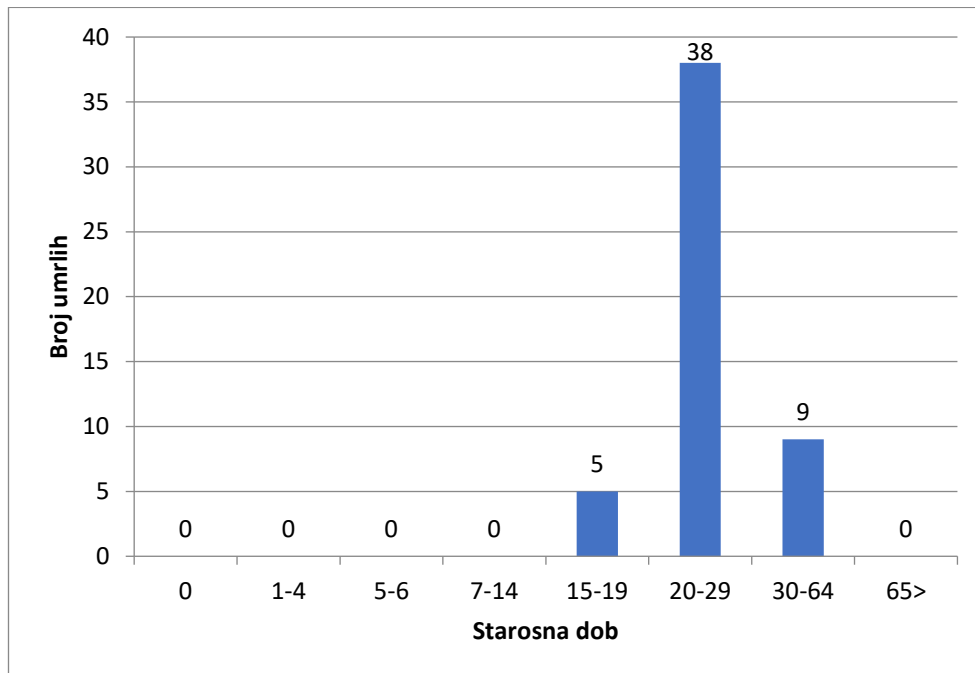
³⁵ Vladimir DUGAČKI, "Razvoj zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj do Prvog svjetskog rata", *Medicus*, 16, Zagreb, 2007, 2, str. 254.

³⁶ "Zatvorene škole radi španjolske groznice", *Volja naroda*, 10. listopada 1918., 2. Uz škole, i druge javne aktivnosti bile su zaustavljene: "Kako su uslijed širenja španjolske influence u Varaždinu zatvorene škole, prinuđen je bio i odbor za držanje pučko-prosvjetnih tečajeva da obustavi obuku, pa će se nastaviti, čim to dopuste povoljnije zdravstvene prilike". "Polaznicima pučko-prosvjetnih tečajeva na znanje", *Volja naroda*, 24. listopada 1918., 4.

vrsta bolesti među kojima su najčešća bila tuberkuloza, griža i mnogobrojne vrste spolnih bolesti. Ti podaci usporedivi su s našom analizom na Varaždinskom području.³⁷

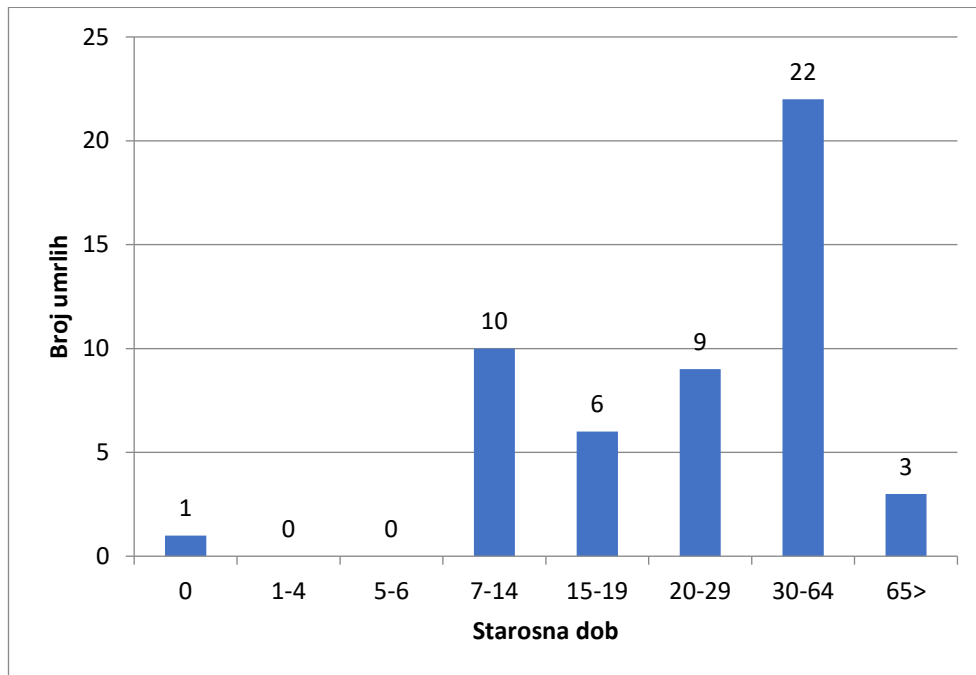
Iz prikazanih podataka vidljivo je da je više od polovice uzroka smrti u svim praćenim godinama bila posljedica zaraznih bolesti. S obzirom na izrazito velik broj umrlih od upale pluća, a uzevši u obzir vrijeme *španjolske gripe*, moguće je da su neke od upala pluća bile i posljedica gripe iako nisu kao takve prepoznate i klasificirane. U tom slučaju gripa je osnovna bolest, a upala pluća uglavnom hemoragijskog tipa neposredni uzrok smrti.

Grafikon 8. Broj vojnika umrlih od gripe prema dobi tijekom 1918. godine

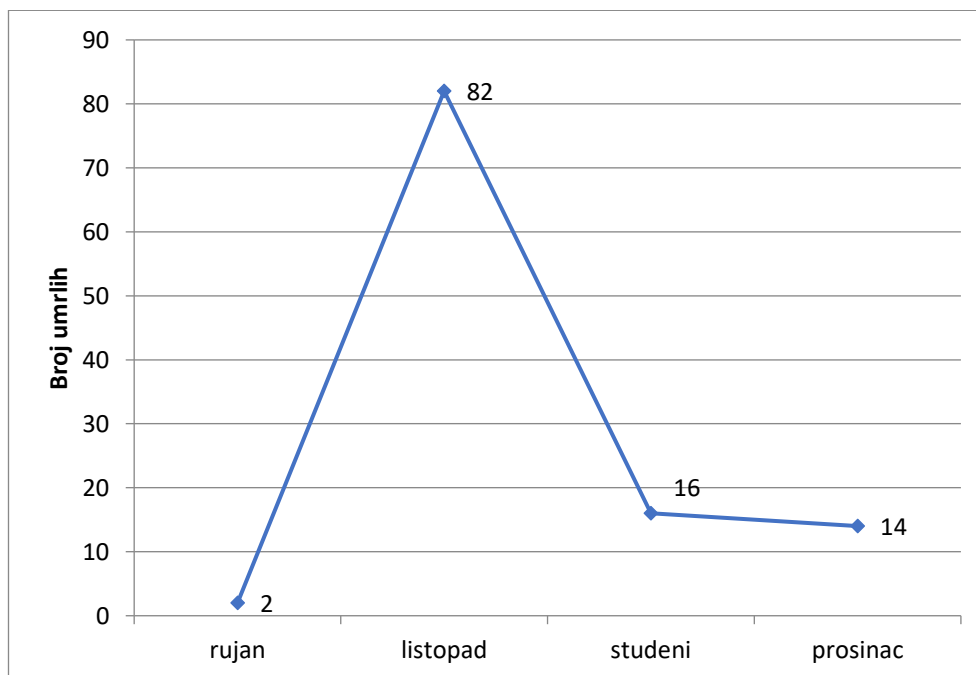

³⁷ Julija PANTIĆ, Marijan MARIJAN, Andrija LOVRIĆ, "Španjolska gripa u Zagrebu", *Povijest u nastavi*, 4, Zagreb, 2006., 7(1), 105-115; Mirjana JURIC, "Zagreb u Prvome svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti", *Libellarium, časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, vol. 2, br. 2, 2009., 121-144.

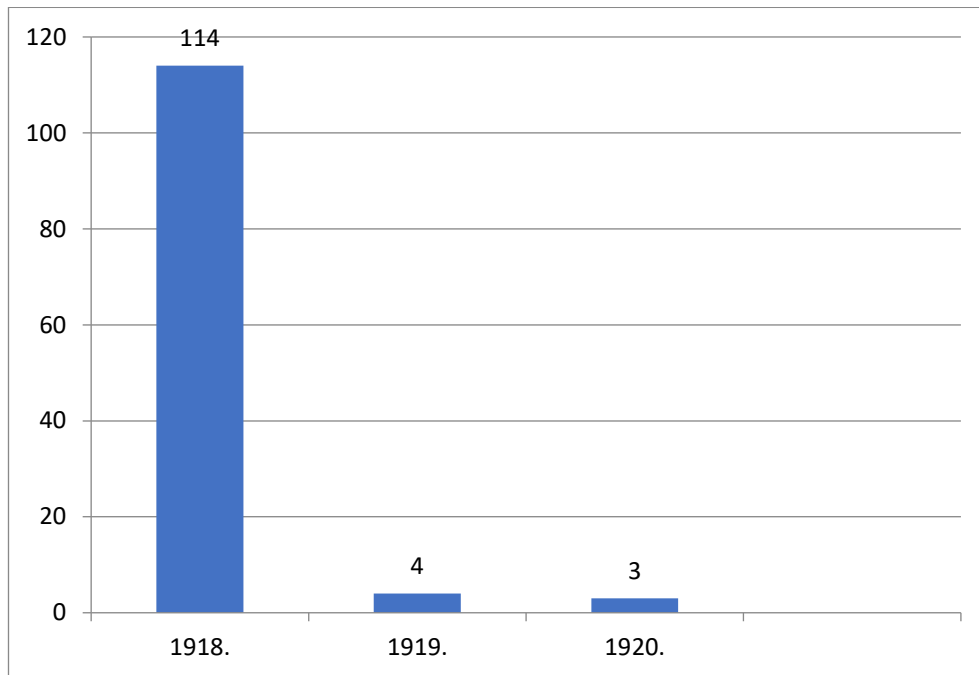
Grafikon 9. Broj civila umrlih od gripe prema dobi tijekom 1918. godine

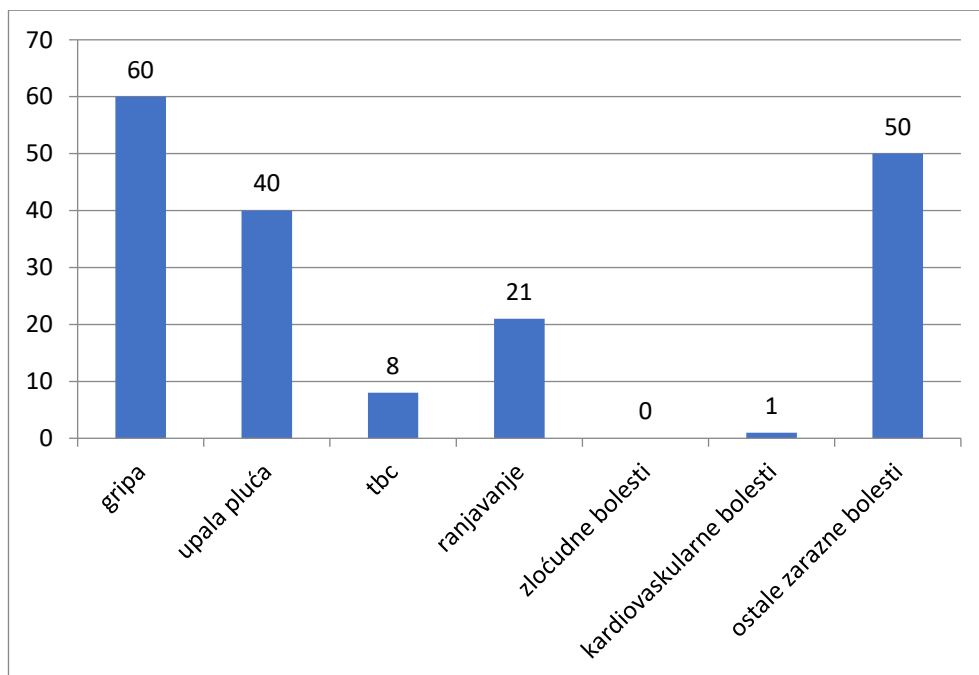
Grafikon 10. Broj umrlih od gripe po mjesecima tijekom 1918. godine

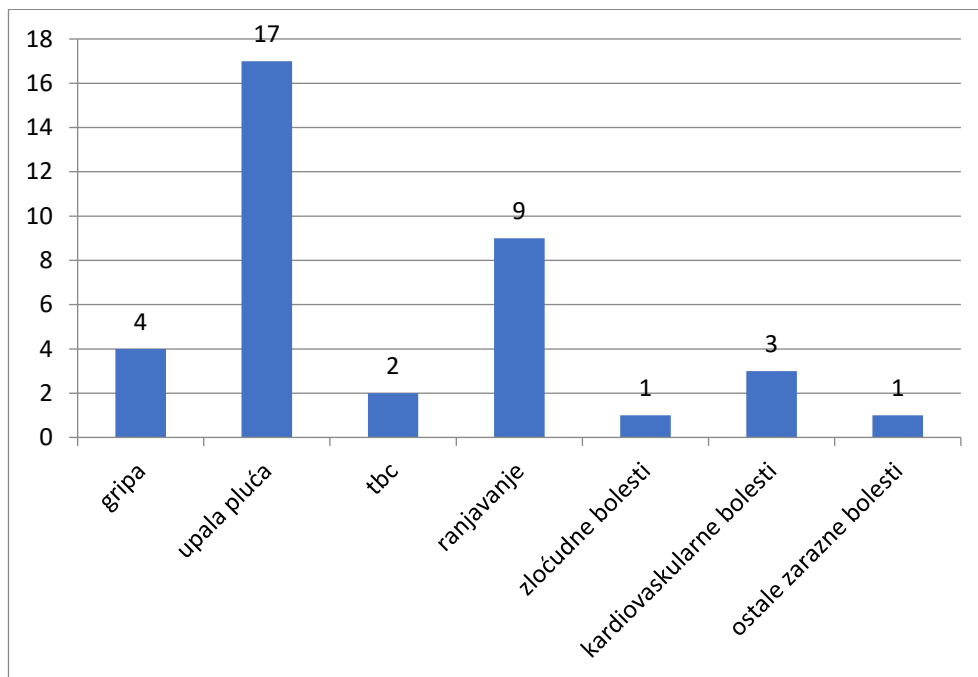
Grafikon 11. Broj umrlih od gripe od 1918. do 1920. godine

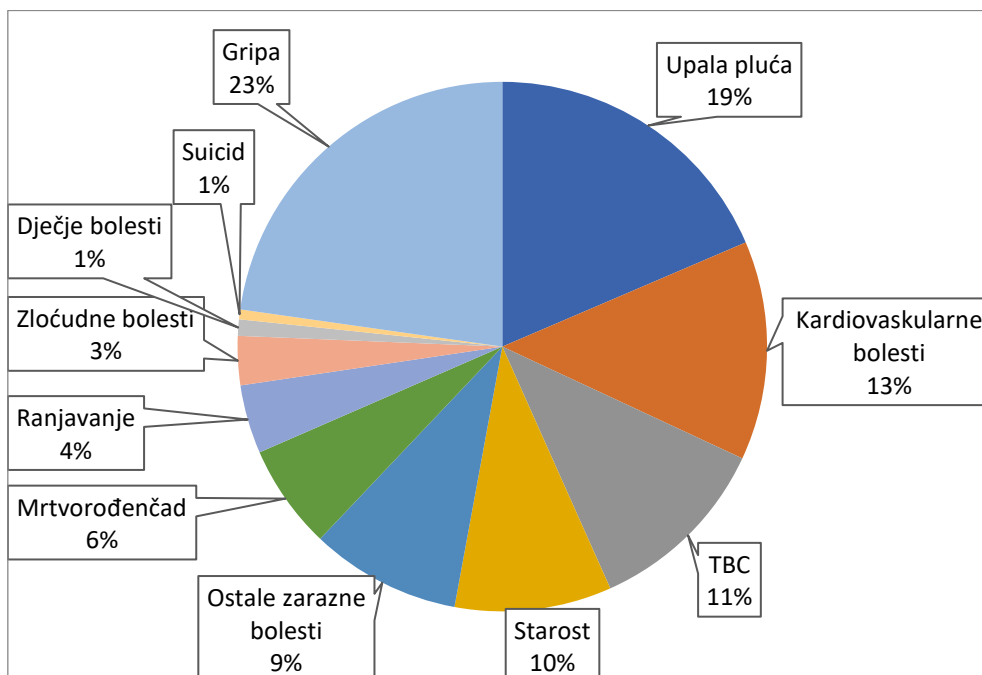
Grafikon 12. Uzroci smrti vojnika u 1918. godini

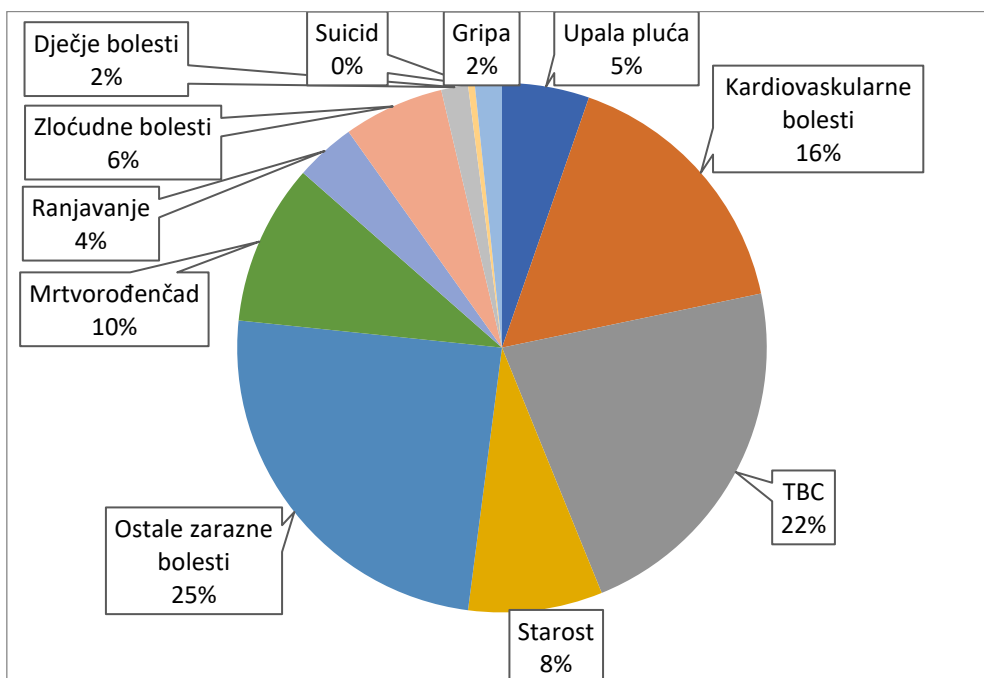
Grafikon 13. Uzroci smrti vojnika 1919. godine

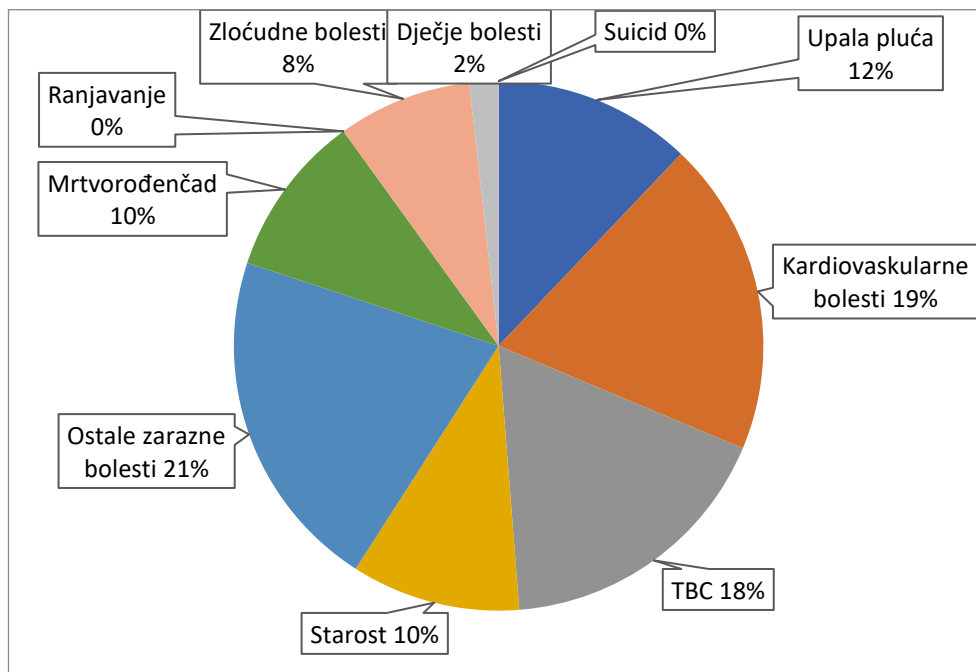
Grafikon 14. Broj umrlih prema najčešćem uzroku smrti tijekom 1918. godine

Grafikon 15. Broj umrlih prema najčešćem uzroku smrti tijekom 1919. godine

Grafikon 16. Broj umrlih prema najčešćem uzroku smrti tijekom 1920. godine

4. Zaključak

Za analizu je obrađeno ukupno 1.435 uzoraka, odnosno dobivenih podataka o osobama koje su 1918., 1919. i 1920. pokopane na varaždinskom groblju. Analiza je pokazala da je u promatranom trogodišnjem razdoblju najviše ljudi umrlo 1918. – 53 posto, no treba istaknuti da je ta godina bila zadnja tijekom *Velikog rata* te da su vojnici činili 36 posto umrlih osoba te godine. Zatim, od ukupnog broja pokopanih muškarci su činili 62 posto, žene 37 posto, dok za jedan posto spolni identitet nije zabilježen. Glede mjesta rođenja, 80 posto je rođeno na tlu današnje Republike Hrvatske, očekivano najviše u Varaždinu. Najviše osoba umrlo je u desetljeću od 20 do 29 godina starosti (15 posto), zatim u desetljeću od 30 do 39 godina starosti (13 posto) te djeca do jedne godine starosti (13 posto). Mrtvorodenčad je zabilježena u šest posto slučajeva, a pobačaj u svega osam slučajeva.

Nepovoljne društveno-političke i gospodarstvene prilike uzrokovale su kašnjenje u intenzivnijem razvoju medicine u Hrvatskoj, dok se kronični nedostatak medicinskoga osoblja svih vrsta, a osobito liječnika najviše osjećao upravo za Prvog svjetskog rata i u neposrednom poraću zbog njihove masovne mobilizacije. Sigurno da je to utjecalo na mnoge uzroke smrti. Primjerice, i na sam perinatalni mortalitet utjecale su socio-ekonomske prilike i slaba dostupnost ginekološke službe. Također, nedostatak takvih specifičnih terapija (antibiotici i tuberkulostatici) za mnoge značajne zarazne bolesti toga vremena doprinijeli su povećanoj smrtnosti oboljele populacije svih dobnih skupina.³⁸

U promatranom razdoblju u Varaždinu je od gripe umrla 121 osoba, a najviše 1918. – 114 osoba (mjesec u kojem se najviše umiralo bio je listopad). U sljedećim godinama broj umrlih od *španjolske gripe* je znatno opao i zaraza je nestala – 1919. umrle su četiri osobe, a 1920. tri osobe.

Ukupno gledajući, u promatranom razdoblju većina populacije je 1918. umrla od *španjolske gripe*, dok su se na drugom i trećem mjestu nalazile upala pluća i kardiovaskularne bolesti. Sljedeće godine većina populacije je umrla od ostalih zaraznih bolesti, dok su na drugom i trećem mjestu bile tuberkuloza i kardiovaskularne bolesti. Na kraju, 1920. vodeći uzrok smrti bile su ostale zarazne bolesti iz kojih slijede kardiovaskularne bolesti i tuberkuloza.

Popis izvora

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu

- HR-HDA, Odsjek za zdravstvo Odjela unutrašnjih poslova Kraljevsko hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade, 83, rujan 1918. - veljača 1919. godine.

Državni arhiv u Varaždinu

- HR-DAVŽ, 345. *Občiniti grobovi (28. VI. 1917.-31. III. 1919.)*, 1918.
- HR-DAVŽ, 345, *Knjiga mrtvacu općeniti grobovi III (1879) 1903 – 1918*
- HR-DAVŽ, 345, *Knjiga mrtvacah obiteljskih grobnica (1902-1919)*
- HR-DAVŽ, RS GPV, 1915.

³⁸ Vladimir DUGAČKI, "Razvoj zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj do Prvog svjetskog rata", *Medicus*, 16, Zagreb, 2007, 2, str. 254.

Gradski muzej Varaždin

- Knjiga ukopa sa židovskog groblja Varaždin 1875.-1928.

Parkovi d. d. Varaždin

- *Grobni očevidnik (1919-1939.)*, 1919, 1920.

Lokalni tisak – *Volja naroda*

Popis literature

Nikola ANUŠIĆ, *U sjeni Velikog rata. Pandemija španjolske gripe 1918. - 1919. u sjevernoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, 2015.

John BARRY, *The Great Influenza: The epic story of the deadliest plague in History*, New York, 2004, 169 – 170.

Samuel COHN, *Black death transformed. Disease and culture in early renaissance Europe*, E. Arnold Publishers, London, 2002.

Željko CVETNIĆ, Vladimir SAVIĆ, "Prije 100 godina španjolska gripa 'majka' svih pandemija poharala je svijet", *Veterinarska stanica*, 2018., 5, 333-341.

Carolyn DAER, Antoni TRILLA, Guillem TRILLA, "The 1918. Spanish flu in Spain", *Clinical infectious diseases*, 2008., br. 5, 668.

Vladimir DUGAČKI, "Razvoj zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj do Prvog svjetskog rata", *Medicus*, 16, Zagreb, 2007, 2, str. 254.

Klaudija (Ana) ĐURAN, "Doprinos uršulinskog samostana u Varaždinu za vrijeme *Velikog rata* 1914.–1918", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu (1914.-1918.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 481-500.

Beatriz ECHEVERRI, "Spanish influenza seen from Spain", *The Spanish influenza pandemic 1918-1919*, New Perspectives, London, 2003, 173.

Stella FATOVIĆ, *Epidemije kuge u našim krajevima*, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1984.

Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, Snježana ŠAJN, „Španjolska gripa kao uzrok smrti u gradu Zagrebu 1918. godine”, *Liječnički vjesnik*, 113, 1991., 444.

Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, *Epidemiologija najčešćih infektivnih bolesti na području grada Zagreba od 1850. do 1950.*, magistarski rad, Zagreb, 1988;

Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, "Akutne zarazne bolesti na području grada Zagreba u razdoblju 1878.–1950.", *Rasprave i građa za povijest znanosti*, knj. 7, ur. I. Padovan, B. Belicza B., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1992, 205–254;

Snježana ŠAIN, Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, B. BELICZA, "A retrospective analysis of the autopsy reports of the Zagreb pathological department made during the First World War", *Acta clin Croat*, Zagreb, 1991, 30, 155–163;

Martin KUCHAR, Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, "Objede i porazi: borbe s pandemijama virusnih bolesti tijekom posljednjih stotinu godina", *Liječnički vjesnik*, Zagreb, 2020, 142, 107–113.

Ante GABRIČEVIĆ, *Stanovništvo Varaždina tijekom minulih stoljeća*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Grad Varaždin, Zagreb-Varaždin, 2002., str. 229.

Lavoslav GLESINGER, "Epidemije kuge ili jahači Apokalipse ponovo među nama", *Priroda – časopis Hrvatskog prirodoslovnog društva*, Zagreb, 1994., god. 84., str. 6-9.

Goran HUTINEC, "Odjeci epidemije 'španjolske gripe' 1918. godine u Hrvatskoj javnosti", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2006, 38, 227-242.

Vladimir HUZJAN, "O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon *Velikog rata*", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.–1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014., gl. ur. Stjepan DAMJANOVIĆ, ur. V. HUZJAN, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 161-188.

Vladimir HUZJAN, Jasmin MEDVED, "O korisnicima obiteljskih invalidnina sudionika Prvoga svjetskog rata – popis Narodnog odbora kotara Varaždin", *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 25, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 479-551.

Vladimir HUZJAN, Jasmin MEDVED, "O korisnicima osobnih invalidnina sudionika Prvoga svjetskog rata - popis Narodnog odbora kotara Varaždin", u: *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914. – 1918*, zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014., gl. ur. Stjepan DAMJANOVIĆ, ur. V. HUZJAN, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., str. 189-246.

Vladimir HUZJAN, "Vojne žrtve *Velikog rata* i poraća pokopane na varaždinskom groblju (1914.-1919.)", *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 29, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2018., 179-222.

Vladimir, HUZJAN, *Varaždin i vojska u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2017.

Vladimir HUZJAN, Jasmin MEDVED, "O pokopanim vojnicima *Sila osovine* na varaždinskom groblju. U povodu 70. obljetnice završetka II. svjetskog rata", *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, 26, Zagreb-Varaždin, 2015., 195-269.

Mirjana JURIC, "Zagreb u Prvome svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti", *Libellarium, časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, vol. 2, br. 2, 2009., 121-144.

Željko MARTAN, "Ustanak 'pokvarenih elemenata' protiv 'izrabljivačkih elemenata': nemiri u sjeverozapadnoj Hrvatskoj potkraj Prvoga svjetskog rata", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu (1914.-1918.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 603.

Julija PANTIĆ, Marijan MARIJAN, Andrija LOVRIĆ, "Španjolska gripa u Zagrebu", *Povijest u nastavi*, 4, Zagreb, 2006., 7(1), 105-115.

Sonja POLJAK, "Vjerski život u kotaru Ivanec u razdoblju Prvoga svjetskog rata", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu (1914.-1918.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 522.

Jasna POŽGAN, "Prilike u sjeverozapadnom dijelu Međimurja u razdoblju Velikog rata – izvori iz crkvenih (župnih) i privatnih arhiva", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu (1914.-1918.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014., 371-383.

Gordan RAVANČIĆ, "Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća", *Povijesni prilozi*, 33., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 195.-214. i dr.

Tatjana ŠARIĆ, "Bleiburške žrtve na stranicama Hrvatske revije", *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 36, br. 2, 2004., 505-521. Maja VONIĆ, "Španjolska gripa u Osijeku 1918.", *Scrinia Slavonica*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2014., 14, 218.